

Характеристики та класифікація інструментів розвитку підприємств малого та середнього бізнесу

Вертелецький Олександр Борисович¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.06.2025	Економіка	334.012.64: 658.012.2

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15878196>

Анотація. У сучасних умовах нестабільного економічного середовища, посиленої конкуренції та наслідків зовнішніх викликів, таких як війна чи глобальні кризи, особливої актуальності набуває удосконалення підходів до розвитку малого та середнього бізнесу (МСБ). Метою дослідження ставилось систематизувати та класифікувати інструменти підтримки МСБ, виявити їх характеристики, переваги та обмеження з метою підвищення ефективності їх застосування в умовах трансформаційної економіки. У статті проаналізовано фінансові та нефінансові інструменти підтримки МСБ, розроблено класифікацію за джерелом ініціації, механізмом реалізації, рівнем доступності та цільовою спрямованістю. Визначено особливості національного та європейського контексту з застосування таких інструментів. Висновки класифікація інструментів підтримки МСБ сприяє їх цільовому застосуванню.

Ключові слова: підприємства малого та середнього бізнесу, класифікація інструментів розвитку, інструменти розвитку, МСБ, розвиток МСБ

Characteristics and classification of small and medium-sized business development instruments

Annotation. Formulation of the problem. In the current context of economic instability, intensified competition, and external challenges such as war and global crises, improving approaches to the development of small and medium-sized businesses (SMEs) has become increasingly relevant. Despite the existence of various forms of support, the lack of systematization, effectiveness assessment, and adaptability to specific economic conditions complicates the development of effective strategies for SME growth. The aim of the research was to systematize and classify SME support instruments, identify their characteristics, advantages, and limitations in order to enhance their effectiveness under conditions of economic transformation. The object of the research is the instruments for the development of small and medium-sized businesses in Ukraine and international practice. The methods used in the research include content analysis, classification, comparative analysis, generalization, as

¹ аспірант, кафедра публічного управління, менеджменту та маркетингу Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна, ORCID 0009-0007-9529-4943

well as elements of expert evaluation and legal framework analysis. The hypothesis of the research suggests that organizing, typologizing, and adapting SME development instruments to current challenges will improve their effectiveness and contribute to the sector's sustainable growth. The statement of basic materials – the article analyzes financial and non-financial SME support tools and proposes a classification based on source of initiation, implementation mechanism, accessibility level, and target orientation. National and European contexts of applying such instruments are identified. The originality and practical significance of the research lies in its ability to structure national and international SME support policies and provide a foundation for further managerial decision-making in the field of business development.

Conclusions and perspectives of further research – the classification of SME support instruments facilitates their targeted application. Future research should focus on assessing the effectiveness of specific support mechanisms across different economic sectors and regions of Ukraine.

Keywords: small and medium-sized enterprises, classification of development tools, development tools, SME, development of SMEs

Вступ

Малі та середні підприємства є важливою складовою економічного розвитку будь-якої країни. Вони формують конкурентне середовище, сприяють зайнятості населення, слугують джерелом інновацій та гнучко реагують на зміни ринкової кон'юнктури. Водночас ефективне функціонування підприємств малого та середнього бізнесу (МСБ) значною мірою залежить від наявності та якості інструментів підтримки їхнього розвитку з боку держави, фінансових інституцій, міжнародних організацій та інших учасників економічної системи.

На сьогодні в Україні та за її межами застосовується широкий спектр інструментів розвитку МСБ – від фінансових (гранти, кредити, пільгове оподаткування) до нефінансових (освітні програми, бізнес-інкубатори, консультаційна підтримка). Проте їх ефективність часто залишається недостатньою через фрагментарність застосування, відсутність інтегрованого підходу та несистемну класифікацію. Це ускладнює аналіз та порівняння таких інструментів, а також перешкоджає формуванню комплексної стратегії розвитку сектора МСБ.

У зв'язку з цим виникає необхідність наукової систематизації характеристик та типів інструментів підтримки, з метою визначення їх переваг, обмежень і потенціалу впливу на розвиток підприємницького середовища. Встановлення чіткої класифікації таких інструментів дозволить не лише полегшити вибір оптимальних механізмів підтримки, але й сприятиме підвищенню їхньої результативності в умовах структурних змін та викликів трансформаційної економіки. Для подолання цих проблем у багатьох країнах, зокрема й в Україні, розробляються та впроваджуються різноманітні інструменти підтримки розвитку МСБ. Ефективність таких інструментів залежить від їхньої класифікації, спрямованості, умов доступності та відповідності реальним потребам підприємців. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває системний аналіз характеристик та класифікація наявних інструментів підтримки МСБ.

Попри визнану роль малого та середнього бізнесу як рушія економічного зростання, інновацій та зайнятості, у практиці його розвитку існує низка системних проблем. Підприємства МСБ часто стикаються з труднощами в доступі до фінансових ресурсів, знань, ринків збуту та сучасних технологій. Національні інструменти підтримки, хоча й представлені у нормативно-правових актах, часто залишаються фрагментарними, малоефективними або недостатньо адаптованими до потреб цільової аудиторії. Ситуацію ускладнює також відсутність єдиної систематизації та класифікації інструментів підтримки, що унеможливорює їх ефективну координацію та оцінку

результативності. Багато з існуючих програм не враховують регіональних особливостей, розміру підприємства, стадії його розвитку чи специфіки галузі. Це знижує потенціал державної та донорської допомоги, уповільнює розвиток МСБ і, як наслідок, стримує економічне зростання в цілому.

Таким чином, виникає потреба в детальному дослідженні характеристик інструментів підтримки малого та середнього бізнесу, їх класифікації, виявленні недоліків існуючих підходів та розробці рекомендацій для їх удосконалення. (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття) включає огляд останніх досліджень за темою.

Метою статті є систематизація, класифікація та характеристика сучасних інструментів розвитку малого та середнього бізнесу (МСБ) з урахуванням економічних, інституційних та цифрових чинників, а також визначення їх ефективності й релевантності в умовах трансформаційної економіки та підвищеної невизначеності. У межах цієї наукової статті вирішуються такі завдання: проаналізовано сучасний стан малого та середнього бізнесу в Україні в умовах економічної трансформації та зовнішніх викликів, зокрема війни та глобальних криз; здійснено оцінку чинних інструментів підтримки МСБ на національному та міжнародному рівнях з точки зору їх структури, ефективності, доступності та сталості; запропоновано набір метрик для оцінювання результативності таких інструментів, включаючи доступність, гнучкість, сталість, інтегрованість та загальний вплив.

Результати

Малий та середній бізнес (МСБ) є однією з основ динамічного та інклюзивного економічного зростання. У світовій практиці МСБ формує значну частку валового внутрішнього продукту (ВВП), створює від 60% до 80% нових робочих місць і виступає генератором інновацій та технологічного оновлення. Його здатність швидко реагувати на зміни ринкової кон'юнктури забезпечує гнучкість і стійкість економіки в періоди криз.

В українських реаліях МСБ є особливо важливим у контексті подолання наслідків війни, збереження підприємницького потенціалу, розвитку регіонів та формування нової економічної моделі. За даними Державної служби статистики України, станом на 2023 рік понад 99% усіх зареєстрованих підприємств в Україні належить до категорії МСБ. Проте їхній внесок у ВВП і продуктивність залишається нижчим, ніж у розвинених країнах, що свідчить про невикористаний потенціал сектора.

Розвиток МСБ забезпечує низку позитивних ефектів:

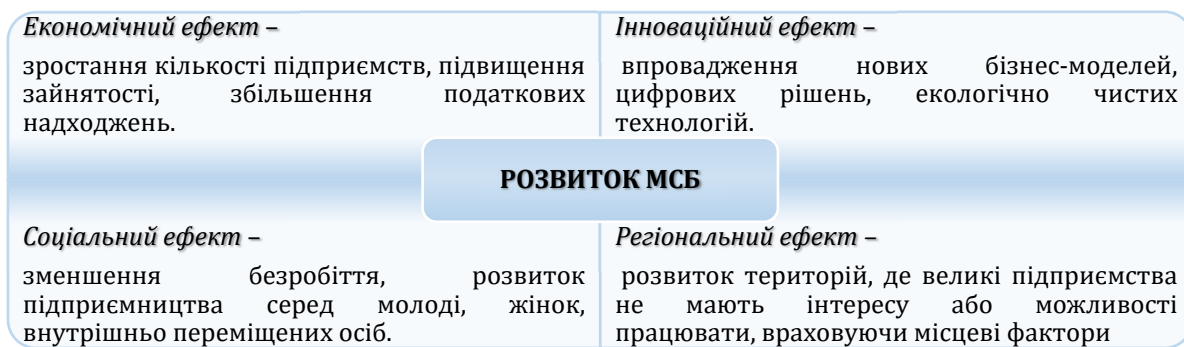

Рис. 1 Ефекти розвитку МСБ

Джерело: сформовано автором

Усе це робить МСБ стратегічно важливим сектором, підтримка якого повинна бути комплексною та постійною. Ефективна політика розвитку малого і середнього бізнесу є необхідною умовою для забезпечення економічної стійкості, зменшення соціальних диспропорцій та прискорення євроінтеграційних процесів України.

Інструменти підтримки малого та середнього бізнесу є сукупністю організаційних, фінансових, адміністративних та консультаційних засобів, які спрямовані на створення сприятливих умов для заснування, функціонування та розвитку підприємств. З огляду на різноманіття форм і напрямів підтримки, важливим є їх систематичний поділ за ключовими ознаками, що дозволяє ефективно аналізувати, планувати та впроваджувати відповідні заходи. В роботах наукових дослідників, можна виокремити поділ за принципом джерела ініціативи, а саме: державні інструменти, що реалізуються на рівні центральних або місцевих органів влади, включають державні програми фінансування, податкові пільги, законодавче сприяння, дерегуляцію. Наприклад: програма «єРобота», пільгове кредитування в межах ініціативи «Доступні кредити 5-7-9%» та недержавні інструменти, що ініційовані приватними структурами, громадськими організаціями, бізнес-асоціаціями або міжнародними донорами. Сюди належать грантові програми, бізнес-акселератори, менторські ініціативи.

Також наукова спільнота виділяє такий принциповий поділ, як поділ за напрямом дії. В цьому випадку виділяють наступну структуру:

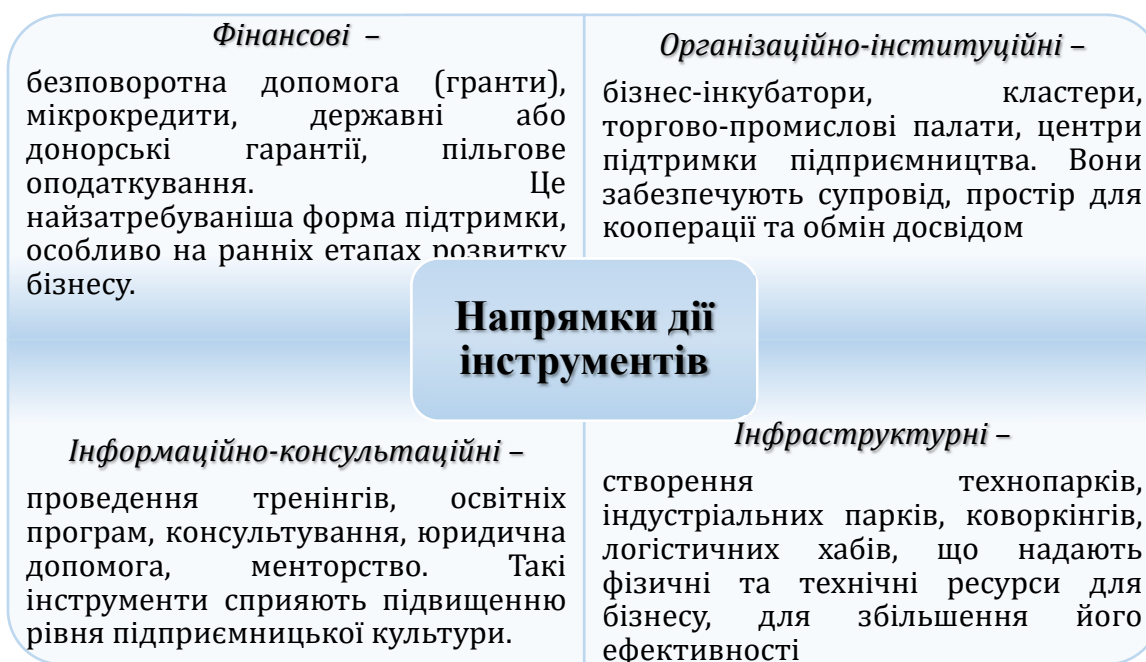

Рис. 2 Напрямки дії інструментів розвитку

Джерело: сформовано автором

Наступним принципом класифікації інструментів розвитку МСБ можна видалити поділ за принципом рівня застосування, а саме: місцеві, національні інструменти та міжнародні інструменти. До місцевих інструментів можна віднести ті, що реалізуються органами місцевого самоврядування з урахуванням регіональної специфіки. Наприклад: муніципальні програми підтримки самозайнятих осіб. У свою чергу до національних інструментів відносять ті, що формуються на державному рівні та охоплюють більшість регіонів країни, а міжнародні інструменти – включають допомогу від Європейського Союзу, ПРООН, USAID, GIZ тощо. Вони поєднують фінансову, експертну та організаційну підтримку.

Ця класифікація дозволяє краще зрозуміти структуру існуючих засобів підтримки МСБ і сформуванати ефективну політику стимулювання підприємництва. Залежно від потреб і стадії розвитку бізнесу, доцільним є комбінування кількох видів інструментів одночасно.

Оцінка ефективності інструментів підтримки МСБ має базуватися на аналізі їх ключових характеристик, які визначають можливість та доцільність їх використання в конкретних умовах. Можна виділити наступні 5 ключових метрик (Рис 3)

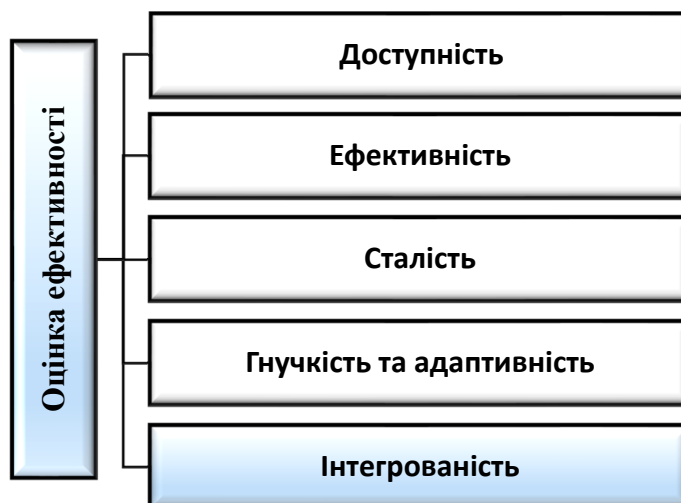

Рис. 3 Метрики оцінки ефективності інструментів розвитку

Джерело: сформовано автором

Ці метрики мають важливе значення для оцінки ефективності інструментів розвитку, оскільки, наприклад, доступність відображає, наскільки легко підприємці можуть скористатися конкретним інструментом. Вона залежить від прозорості умов участі, спрощеності процедур подачі заявки, мінімального пакету документів та рівня цифровізації сервісів. На практиці багато підприємців не використовують наявні можливості через складні бюрократичні бар'єри або нестачу інформації. В свою чергу ефективність визначається здатністю інструмента досягати поставлених цілей – сприяти створенню нових підприємств, забезпечувати зростання доходів, зменшувати рівень безробіття тощо. Найбільш ефективними є ті заходи, які поєднують фінансову підтримку з навчанням, консультаціями та менторським супроводом. Враховуючи високий рівень поточної турбулентності в економіці, саме сталість, починає відігравати все більш значущу роль, адже багато інструментів реалізуються у формі тимчасових проєктів. Проте сталий вплив має лише така підтримка, яка забезпечує довготривалий ефект – наприклад, навчання, що дозволяє підприємцю самостійно розвиватися, або участь у кластері, що гарантує постійну кооперацію. Не менш важливою метрикою є гнучкість та адаптивність, оскільки в період економічної турбулентності інструменти повинні бути адаптовані до різних категорій підприємців – за розміром бізнесу, галуззю, регіоном, рівнем цифрової готовності. Особливо актуально це для підтримки вразливих груп: жінок-підприємниць, ветеранів, ВПО, початківців. В свою чергу, саме інтегрованість дає найбільший ефект застосування комбінованих інструментів: наприклад, грантова підтримка разом із навчальною програмою, або податкове стимулювання в межах індустріального парку. Інтегрованість дозволяє уникнути дублювання функцій і посилює взаємодію між учасниками ринку.

Одним із прикладів дієвого інструменту є програма «Робота», яка передбачає надання до 250 тис. грн на створення власної справи за умови створення нових робочих

місць. Проте дослідження показують, що значна частина підприємців стикається з проблемами при подачі заявки через складні бюрократичні вимоги.

Інший приклад – ініціативи ЄС та GIZ, що поєднують грантове фінансування, тренінги, нетворкінг та супровід бізнесів на перших етапах. Саме поєднання кількох характеристик – доступності, гнучкості й сталі впливу – забезпечує високу результативність таких програм.

Попри наявність значної кількості інструментів підтримки малого та середнього бізнесу в Україні, їхня ефективність залишається обмеженою. Проблеми реалізації цих інструментів пов'язані з фрагментарністю державної політики, низьким рівнем координації між суб'єктами підтримки, складністю доступу до ресурсів та недостатнім моніторингом результатів. У контексті повоєнного відновлення економіки та потреб у зміцненні приватного сектору, виникає нагальна потреба у вдосконаленні існуючої системи підтримки МСБ.

Однією з ключових проблем є складна, часто надмірно бюрократизована процедура участі у програмах підтримки. Для багатьох мікропідприємців це стає стримуючим фактором. Запровадження електронних платформ для подачі заявок, автоматизація процесів, шаблонізація документів та прозоре оцінювання заяв – важливі кроки для підвищення доступності інструментів.

Багато підприємців не знають про можливості підтримки, доступні на місцевому, національному чи міжнародному рівнях. Вирішення цієї проблеми можливе через створення єдиної національної інформаційної платформи, де буде зібрана актуальна інформація про всі діючі програми, умови участі, терміни подачі, результати тощо.

Доцільним є посилення ролі регіональних центрів підтримки підприємництва, які можуть надавати індивідуальні консультації, проводити навчання, допомагати з підготовкою заявок. Децентралізовані підходи дозволяють враховувати специфіку регіонального розвитку та підвищують ефективність використання ресурсів.

Інструменти підтримки МСБ повинні бути логічно вписані у державну стратегію розвитку економіки, промисловості, цифровізації, регіональної політики. Координація між міністерствами, місцевими органами влади, міжнародними донорами та приватним сектором дозволить досягти синергії в підтримці бізнесу.

Багато нинішніх програм мають обмежений часовий горизонт. Для формування прогнозованого підприємницького середовища необхідні довгострокові, стабільні інструменти з чітко визначеним фінансуванням і очікуваними результатами.

Отже, модернізація системи інструментів підтримки малого та середнього бізнесу має ґрунтуватися на принципах прозорості, доступності, гнучкості та орієнтації на результат. Це дозволить не лише активізувати підприємницьку активність, а й сприяти відновленню економіки України на якісно новому рівні.

Порівняння національного і міжнародного досвіду у сфері підтримки малого та середнього бізнесу дає змогу визначити найефективніші підходи до стимулювання підприємництва та адаптувати успішні практики до українських умов. У цьому контексті важливо проаналізувати приклади програм, що реалізуються в Україні та країнах Європейського Союзу, зокрема в Польщі, Німеччині та Литві.

Програма «єРобота», ініційована урядом України у 2022 році, надає безповоротну фінансову допомогу фізичним та юридичним особам для створення власної справи. Програма передбачає надання грантів до 250 000 грн за умови створення одного або більше робочих місць. Позитивною особливістю є доступність для широкого кола заявників та поєднання фінансової підтримки з обов'язковим навчанням. Водночас програма критикується за складність подачі документів, повільний розгляд заявок та обмежений обсяг фінансування в окремих регіонах. [8]

Місцеві ініціативи, такі як програми підтримки підприємців у Львівській, Вінницькій чи Дніпропетровській областях, демонструють приклади ефективної

співпраці між місцевою владою, громадськими організаціями та бізнесом. Наприклад, створення бізнес-інкубаторів, коворкінгів та консультаційних центрів дозволяє забезпечити не лише фінансову, а й освітню та організаційну підтримку.

У країнах Європейського Союзу підтримка МСБ має системний характер і охоплює довгострокові програми.

Польща реалізувала успішні програми в межах Operational Programme Smart Growth, що фінансується ЄС. Підприємці отримують не лише гранти, а й доступ до експертної підтримки, менторства та акселераційних програм. Важливо, що акцент робиться на інноваційність проектів і технологічний розвиток.

Німеччина має розвинену систему пільгового кредитування через державний банк розвитку KfW, який пропонує спеціальні умови для стартапів, інноваційних компаній, а також бізнесів, що відновлюються після кризи. Окрема увага приділяється цифровізації та екологічності бізнес-проектів.

Литва активно використовує модель національних бізнес-хабів (Versli Lietuva), що об'єднують інформаційну, консультаційну та експортну підтримку в межах однієї установи. Це спрощує для підприємців доступ до всіх необхідних сервісів.

Міжнародний досвід засвідчує важливість системного підходу до формування політики підтримки МСБ. Також важливим фактором є довгострокові фінансові інструменти та інтеграції освітньо-консультаційної підтримки з фінансовими механізмами. Залучення до активної участі державних банків розвитку також має суттєвий вплив на розвиток МСБ, цифровізації процесів отримання допомоги, в свою чергу, робить таку допомогу доступною більшій кількості учасників ринку.

Для України актуально запозичити ці практики з урахуванням місцевих умов, зокрема через розширення функцій регіональних центрів підтримки бізнесу, забезпечення прозорого управління фондами допомоги та створення єдиної електронної системи сервісів для підприємців.

Міжнародна технічна допомога та донорські програми відіграють дедалі важливішу роль у розвитку малого та середнього бізнесу в Україні, особливо в умовах війни та потреби у післякризовому відновленні. Ці програми спрямовані на заповнення прогалин, які не може повністю компенсувати державна підтримка: фінансові ресурси, експертна допомога, доступ до міжнародних ринків, розвиток підприємницьких навичок.

Дуже важливою є роль міжнародної технічної допомоги та донорських програм у розвитку малого та середнього бізнесу. Міжнародна допомога для МСБ реалізується у різних формах, із яких наразі можна виділити наступні (Рис. 4)

Рис. 4. Форми міжнародної допомоги МСБ

Джерело: сформовано автором

Щодо фактичних прикладів, можна навести EU4Business – ініціатива Європейського Союзу, яка охоплює фінансування, консультації, підвищення конкурентоспроможності бізнесу, розвиток жіночого підприємництва. У межах програми реалізується підтримка через співпрацю з ЄБРР, МФК та іншими організаціями. Також однією із найбільших програм, хоча і дещо сповільненою на поточний момент, є USAID (Програма «Конкурентоспроможна економіка України») – спрямована на стимулювання інновацій, розвиток кластерів, підтримку експортного потенціалу та цифровізацію МСБ. В свою чергу GIZ (Німецьке товариство міжнародного співробітництва) – реалізує проекти для підтримки самозайнятості, розвитку соціального підприємництва та інтеграції ВПО у підприємницьке середовище.

Міжнародні програми діють оперативніше за державні механізми та орієнтовані на конкретні цільові групи та потреби. Вони забезпечують супровід та розвиток підприємців у довгостроковій перспективі, а також підвищують рівень прозорості, звітності та якості реалізації проектів. [4,9,15]

Разом із тим, ключовими викликами залишаються обмежена інформованість потенційних учасників, мовні бар'єри, а також потреба в локалізації донорських підходів до українських умов.

Україна має потенціал для ефективного поєднання міжнародної допомоги з державною стратегією розвитку МСБ. Для цього необхідно створити механізми координації між донорами та українськими органами влади, узгодити пріоритети розвитку та стимулювати довгострокову участь донорів у створенні підприємницької інфраструктури (бізнес-центри, кластери, регіональні платформи).

Висновки

Малий та середній бізнес є фундаментальним елементом економічного розвитку, особливо у країнах з перехідною економікою, таких як Україна. Його роль у створенні робочих місць, стимулюванні інновацій, диверсифікації виробництва та забезпеченні регіональної рівноваги вимагає системної, довгострокової та ефективної підтримки з боку держави, місцевої влади й міжнародних партнерів. Саме МСБ часто виступає адаптивною ланкою, яка здатна швидко реагувати на зміну економічних умов, задовольняти локальні потреби населення та забезпечувати соціальну стабільність у кризові періоди.

У статті було розглянуто основні інструменти розвитку МСБ, проведено їх класифікацію за джерелом ініціативи (державні, приватні, міжнародні), напрямом дії (фінансові, освітні, консультаційні тощо) та рівнем застосування (місцевий, національний, міжнародний). Особливу увагу приділено характеристикам таких інструментів, зокрема їх доступності, сталості, гнучкості та ефективності, що дозволяє комплексно оцінити їхній вплив на підприємницьке середовище. Практичний аналіз українського та зарубіжного досвіду підтверджує, що найбільш результативними є комплексні та довготривалі програми, які поєднують фінансову, освітню та інституційну підтримку, а також враховують специфіку регіонального розвитку, рівень цифрової готовності підприємців та галузеву орієнтацію.

Проблеми впровадження інструментів в Україні пов'язані з фрагментарністю державної політики, складністю бюрократичних процедур, недостатньою координацією між структурами підтримки та низьким рівнем поінформованості підприємців про існуючі можливості. Для їх подолання запропоновано низку кроків: спрощення доступу до інструментів шляхом цифровізації процедур, створення єдиної національної інформаційної платформи, посилення ролі регіональних центрів підтримки підприємництва, впровадження механізмів постійного моніторингу ефективності, а

також інтеграція інструментів у загальнодержавну економічну, інноваційну та регіональну стратегію розвитку МСБ.

Важливою складовою сучасної системи підтримки МСБ є міжнародна технічна допомога, яка не лише надає фінансові ресурси, а й сприяє трансферу знань, формуванню культури стратегічного управління, інноваційної орієнтації та міжнародної кооперації. У статті визначено, що саме комплексне поєднання зовнішньої допомоги з внутрішніми інституційними реформами формує основу для сталого зростання МСБ в Україні. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на емпіричну оцінку ефективності окремих інструментів в різних секторах економіки, дослідження регіональних відмінностей у доступності інструментів, а також розробку моделей адаптації успішних міжнародних практик до українського контексту. Це дозволить сформуванню більш цілісної, гнучкої та результативної політики стимулювання малого та середнього бізнесу.

Список використаних джерел

1. Амеліна О., Цуркан О. Дистанційне та змішане навчання. Досвід, поради, інструменти. – Харків : Видавництво «Основа», 2022. – 128 с.
2. Дикань О. В. Розвиток малого бізнесу в Україні: проблеми та шляхи забезпечення // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2017. – № 57. – С. 58–66.
3. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surl.lu/wggdkz>
4. Крухмаль О. В., Криворучко Л. Б. Джерела та проблеми фінансування малих підприємств в Україні // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2010. – № 2. – Серія «Фінанси і кредит».
5. Кузнецова Л. В. Вплив банківської системи України на розвиток малого і середнього бізнесу // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2012. – № 2 (45). – С. 249–254.
6. Купріянов О. Основи дистанційного навчання : навч. посіб. – Київ : Друкарня «Мадрид», 2020. – 91 с.
7. Поповенко Н. С., Ганенко О. В. Державна підтримка розвитку малого бізнесу в Україні // Економіка: реалії часу. – 2012. – № 1 (2). – С. 126–132.
8. Програма «eРобота»: умови участі та результати реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://erobota.dii.gov.ua/>
9. Сілічева Н. Є. Малий бізнес в Україні: стан та перспективи розвитку // Економічні інновації. – 2015. – Вип. 59. – С. 303–309.
10. Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surli.cc/cfmpdt>
11. Табінський В. А., Телятник В. М., Сімон А. П. Проблеми та перспективи розвитку малого бізнесу в Україні // Молодий вчений. – 2017. – № 3 (43). – С. 848–851.
12. Тапанова Р. Як держава підтримує розвиток підприємництва під час війни: гранти та фінансові програми для бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/11/698999>
13. EU4Business. Підтримка малого та середнього бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eu4business.org.ua>
14. GIZ Ukraine. Підтримка малого бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.giz.de/en/worldwide/32413.html>
15. McKinsey & Company. Digital Disruption in Insurance: Cutting Through the Noise. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surl.lu/qgkgyp> (дата звернення: 02.05.2025).

16. Європейська комісія. Малий та середній бізнес у ЄС: Щорічний звіт 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ec.europa.eu/growth/smes>